

CELIJEV PRIJEVOD KSENOFONTOVE ANABAZE

Josip Parat i Petra Šoštaric

UDK: 821.124(497.5).09Gradić, M. C.
Izvorni znanstveni rad

Josip Parat
Hrvatski institut za povijest,
Podružnica za povijest Slavonije,
Srijema i Baranje
S l a v o n s k i B r o d
josip.parat@gmail.com

Petra Šoštaric
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu
Z a g r e b
petrasostaric2011@gmail.com

Opće je poznato da su renesansni intelektualci, potaknuti rimskim uzorima, revno izučavali klasičnu grčku književnost. Istodobno s osnivanjem grčkih katedri talijanski je *Quattrocento* svjedočio pojavi brojnih pomagala za učenje tog jezika. Mnogi su se tako okušali u prevođenju s grčkog na latinski, pri čemu su djela grčkih prozaika uživala silnu popularnost. Među onodobnim prevodiocima i učiteljima na osobito visokoj cijeni bio je Demetrije Halkondil. U njegovoj školi stasao je i dubrovački humanist Miho Celije Gradić, autor najstarijeg sačuvanog prijevoda Ksenofontove *Anabaze*. Cilj ovog rada jest prikazati glavne značajke netom spomenutog prijevoda u okviru renesansnog prevođenja s grčkog na latinski. U tom smislu valja usporediti Celijeva prevodilačka načela s nagnućima njegova slavnog učitelja i potom vrednovati Dubrovčaninov prevodilački zahvat u kontekstu recepcije Ksenofonta. Poslije skiciranja kulturno-povijesnih prilika u kojima je nastao Celijev prijevod, analiziraju se njegove prevodilačke tehnike, ocjenjuje se kvaliteta prijevoda *Anabaze* i, konačno, traga se za verzijom grčkog teksta kojom se Celije služio u prevođenju.

Ključne riječi: Miho Celije Gradić, Demetrije Halkondil, Dubrovnik, humanizam, Ksenofont, *Anabaza*, prijevod, grčki, latinski.

1. Uvod

Miho Celiije Gradić (o. 1465-1527) i njegov opus sve donedavna bili su gotovo posve nepoznati stručnoj javnosti. Da je ipak posrijedi važno ime dubrovačkog humanističkog kruga, prvi je upozorio Vlado Rezar. Analizirajući arhivsku građu i dostupnu literaturu, istraživač je izložio glavna obilježja Celijeva književnog rada i ukazao na njegov odnos s domaćim i inozemnim suvremenicima.¹ Tom prigodom saznali smo da se, osim u latinskom pjesništvu, ovaj nepravedno zanemareni humanist okušao i u prevodilačkom radu. Obrazovan u školi znamenitog Demetrija Halkondila (1424-1511), Celiije se zarana upustio u prevodilačku djelatnost. Povrh ostalog, preveo je Ksenofontovu *Anabazu*, što je najstariji sačuvan prijevod tog djela na latinski.

2. Recepcija Ksenofonta

Antički autor čijeg se djela Celiije prihvatio zadržao je do dan-danas posebno mjesto na lektirnim popisima u nastavi grčkog jezika. Rodom Atenjanin, Ksenofont (o. 430-354. pr. Kr.) je zacijelo najpoznatiji po *Grčkoj povijesti* (Ἑλληνικά) i *Anabazi* (*Kirov pohod*, Ἀνάβασις), djelima historiografsko-biografskog karaktera. Uz žanrovski teško odredivu *Kirupediju* (*Kirov odgoj*, Κύρου παιδεία) i dijalog *Hijeron* (Ἱέρων), sastavio je niz sokratičkih i didaktičkih rasprava o gospodarstvu, lovu i jahanju te više enkomija spartanskoj državi.² Prvi se prevođenjem njegovih spisa bavio Ciceron, uklopivši završni dio *Kirupedije* u ogled *Katon Stariji ili O starosti* (*Cato maior sive De senectute*). I dok je u antici – napose za druge sofistike – nailazio na pohvale zbog čista antičkog izraza, Ksenofont je na srednjovjekovnom Zapadu pao u posvemašnju anonimnost.³ Bizantski su sažimatelji i gramatičari, doduše, nerijetko posezali za navodima iz njegovih spisa, no sudeći po učestalim omaškama pri ekscerpiranju građe, čini se da nisu poznavali izvornik iz prve ruke.⁴ Čim su, međutim, nekoliko desetljeća uoči pada Carigrada klasični grčki tekstovi stali pristizati na Apeninski poluotok, nositelji humanističkog žara prepoznali su

¹ Vlado Rezar, »Novo ime dubrovačkog humanizma: Miho Celiije Gradić«, CM XXV (2016), 5-16.

² *Leksikon antičkih autora*, ur. Dubravko Škiljan et al., Zagreb, 1996, 367-368.

³ Karl Münscher, »Xenophon in der griechisch-romischen Literatur«, *Philologus*, 13 (1920); Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. Teilbd. 1: Philosophie, Rhetorik, Epistolographie, Geschichtsschreibung, Geographie*, C. H. Beck, München, 1978, 174-175, 417.

⁴ David Marsh, »Xenophon«, u: *Catalogus translationum et commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries, Vol. VII*, ur. Virginia Brown, Paul Oskar Kristeller, Edward Cranz, Catholic University of America Press, Washington D.C., 1992, 80.

Ksenofontov jednostavan i pitak narativ. Njegov opus ubrzo se pokazao kao zahvalna građa za sve koji su – barem *exercendi causa* – nastojali uspješno ovladati obama klasičnim jezicima.

Kao i inače, više je čimbenika utjecalo na raširenost latinskih prijevoda. Pored sasvim praktičnih razloga kao što je dostupnost grčkih rukopisa, gledalo se na opseg i složenost izvornoga teksta, kao i na možebitnu uporabu u retoričkoj ili moralnoj poduci. Konačno, valjalo je udovoljiti naručiteljevim zahtjevima te objaviti kakvo povijesno djelo dotada nedostupno na latinskom. Leonardo Bruni (o. 1370-1444) prvi je humanistički učenjak koji se dao na prevođenje Ksenofonta, o čemu svjedoče *Hijeron* (*De tyranno*, o. 1403) i *Obrana Sokratova* (*Apologia Socratis*). Poput drugih Brunijevih uspješnica, ovi prijevodi naišli su na širok čitalački odaziv i višekrat su objavljeni u rukopisnim i tiskanim izdanjima.⁵ Podsjetimo, prva dva desetljeća nakon izuma tiska djela grčkih autora tiskala su se isključivo u latinskim prijevodima.⁶ Pa i kad je Ksenofont prvi put objavljen tiskom, radilo se o Brunijevoj latinskoj varijanti *Hijerona* (Mleci, 1471) koju je slijedila Filelfova obradba *Kirupedije* (Milano, 1477).⁷ Osim što u uvodu *Hijerona* čitamo Brunijev sud o Ksenofontu kao piscu koji utjelovljuje vojničke i filozofske vrline, njegove bilješke uvjerljivo pokazuju da je poznao i *Anabazu*.⁸ I drugi

⁵ Brunijev prijevod *Hijerona*, od kojega je do danas sačuvano gotovo 200 rukopisnih primjeraka, vrijedio je kao standardan priručnik sve do Erazmova prijevoda tiskana u Baselu 1530. Usp. Brian Jeffrey M a x s o n, »Kings and tyrants: Leonardo Bruni's translation of Xenophon's Hiero«, *Renaissance Studies* 24 (2010), 188-206. Inače, temeljna studija o Brunijevim latinskim prijevodima jest: Paul B o t l e y, *Latin Translation in the Renaissance. The Theory and Practice of Leonardo Bruni, Giannozzo Manetti and Erasmus*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

⁶ Premda su se neki grčki gramatički tekstovi i ekscerpti iz klasičnih spisa tiskali nedugo nakon što je Gutenberg dovršio prvi tipografski rad (latinsku *Bibliju*, g. 1455), prvo cjelovito djelo grčkoga autora (mali ep *Boj žaba i miševa*) otisnuto je o. 1474. u Bresciji. Usp. Evro L a y t o n, »The First Printed Greek«, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 4 (1973), 63-78.

⁷ S druge strane, prvi Ksenofontov spis u grčkom izvorniku (Ἱέρων) tiskan je 1495. pod uredničkim vodstvom Jana Laskarisa (1445-1535). Nije teško pretpostaviti da su i *Hijeron* i *Kirupedija* popularnost mogli zahvaliti činjenici što propituju ulogu idealna vladara, a to je moralo naići na plodno tlo u renesansnoj Italiji. U narednim pak izdanjima zatječemo i komentare, u pravilu historiografsko-kulturološkog tipa, kakve je primjerice načinio i 1543. u Leipzigu objavio Joachim Camerarius (1500-1574).

⁸ Ondje, naime, Bruni tvrdi: [*Xenophon*] *qui bellum difficillimum ac periculosissimum ita gessit, ut plurimis ex hoste victoriis summa cum gloria potiretur exercitumque victorem ex intimis Babyloniae finibus per infestissimas atque barbaras gentes ad patrias sedes reportaret incolumem. Mitto Thraciam, Byzantium, Sinopem aliaque infinita loca, que illum ut iustissimum virum, ita etiam summum ducem ac bello timendum esse senserunt*. Usp. Hans B a r o n, *Leonardo Bruni Aretino. Humanistisch-philosophische Schriften*, B.G. Teubner, Leipzig – Berlin, 1928, 101. Usp. Leonardo Bruni, *Sulla perfetta traduzione*, ur. Paolo Viti, Liguori, Napoli, 2004, 231-232.

su humanisti slijedili Brunijeva nastojanja: Francesco Filelfo (1389-1461) preveo je tako spartanske oglede (*Agesilaj i Lakedemonski ustav*), dok su kardinala Bessariona (1403-1472) ponajviše zaokupila Ksenofontova platonička djela. Ipak, razmjerno najveću pozornost privlačila je *Kirupedija*, čiji se prvi cjelovit prijevod pojavio zaslugom Poggia Bracciolinija (1380-1459). Nasljedujući Cicerona, Bracciolini je izvornih osam knjiga sažeo u šest i u osnovi je parafrazirao grčki tekst. Premda se takav pristup rabio i kasnije, Celije će ipak zadržati izvorni raspored građe.

3. Ksenofontova *Anabaza* i humanizam

Celijev prijevod, kako rekosmo, najranija je sačuvana latinska inačica *Anabaze*. No uzbudljiva priča o bratoubilačkom okršaju Kira Mlađeg i Artakserksa II. te o povratku deset tisuća grčkih najamnika preko armenskih visova i crnomorskog priobalja privukla je pozornost i drugih humanista. Stoga neće biti zgregega barem ugrubo skicirati odnos Celijeve epohe prema Ksenofontu i grčkoj historiografiji. Općenito govoreći, rani humanizam u pravilu se zanimao za rimski ogranak antičkog povjesništva, dok se grčkim piscima pribjegavalo uglavnom u svrhu boljeg razumijevanja rimske povijesti.⁹ Pa i kad se sredinom 15. st. pojavilo nekoliko prijevoda s grčkoga, oni su načelno obuhvaćali neprijeporne autoritete poput Herodota i Tukidida.¹⁰ Tako je redovito na marginama ostajao i Ksenofont (izuzevši *Kirupediju*, koju ni antika ni humanizam nisu držali povijesnim djelom). Međutim, početkom 16. st. jača zanimanje za izdanja grčkih pisaca, da bi u drugoj polovici stoljeća prevodilačka djelatnost doživjela vrhunac. U takav trend lijepo se uklapaju i prijevodi Ksenofonta. Koliko nam je poznato, do konca 16. st. pojavilo se ukupno sedam latinskih prijevoda *Anabaze*.¹¹ Među nesačuvanim edicijama najranija potječe iz pera Lampugnina Biraga (o. 1390-?) i datira se u 1460.¹² Iz kodeksa posvećena ferarskom vojvodi Borsu d'Este sačuvao se samo uvodni dio Biragova prijevoda. Ni Laskarisov rukopis iz 1500. nije preživio kasnija stoljeća. Prvu pak tiskanu verziju priredio je Romolo Quirino Amaseo u Bologni 1533. Na jednom mjestu Amaseo bilježi da je preveo *Anabazu* još 1521, da bi je desetljeće potom doradio prigodom posjeta cara Karla V. Bologni. Inače, prevodilac je iskoristio uvod u *Anabazu* da usporedi borbu grčkih plaćenika s konca 5. st. pr. Kr. s nevoljama što su zahvatile Europu u doba osmanskih prodora. Zatim su

⁹ Usp. James H a n k i n s, *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance, Vol. I*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 2003, 257-260.

¹⁰ Ovaj prevodilački trend lijepo je oprimjeren u studiji Peter B u r k e, »A Survey of the Popularity of Ancient Historians, 1450-1700«, *History and Theory*, 5 (1966), 135-152.

¹¹ Usp. D. M a r s h, n. dj. (4), 101-109.

¹² Isto, 101-103.

uslijedili prijevodi Henrija Estiennea (1561), Johannesesa Levvenklaiusa (1569) i jedan anonimni prijevod iz Cambridgea. Napokon, Francuz Marc-Antoine Muret (1526-1585) priredio je komentar *Kirupedije* i *Anabaze*.

Da se *Anabaza* razmjerno brzo prometnula u popularno štivo, najbolji je dokaz to što je u rasponu od sredine 15. do konca 17. st. doživjela ukupno 23 izdanja na klasičnim i sedam na narodnim jezicima.¹³ U usporedbi s izdanjima ostalih grčko-rimskih prozaika (Herodot, Tukidid, Polibije, Salustije, Livije, Tacit), uočljiv je znatno manji broj prijevoda na narodne jezike.¹⁴ Osim što sve upućuje na to da se *Anabaza* dugo čitala selektivno, iz ovoga se daje nešto zaključiti i o njezinoj namjeni. Najuputnije bi bilo pomišljati da su se izdanja izvornika rabila kao pedagoško štivo u poduci grčkog jezika. Vidjeli smo i da je *Kirupedija* prevedena na latinski mnogo prije *Anabaze* i mogla je naći primjenu u nastavi obaju klasičnih jezika. Sva je prilika da se Celije u Firenci prvo susreo s tom didaktičnom pripoviješću, a tek se potom, zacijelo potaknut radnim okruženjem, odvažio na prevođenje drugoga velikog Ksenofontova djela.

S obzirom na to da im se prijevodi nisu sačuvali, gotovo je nemoguće ustanoviti u kojoj su mjeri Celijevi prethodnici utjecali na njegov književno-prevodilački rad. Ipak, jedno ime pruža neke odgovore. Demetrije Halkondil (1423-1511), priređivač prvoga tiskanog izdanja *Ilijade* i *Odiseje* (1488), nesumnjivo je poticajno djelovao na Celijev angažman. Ako je vjerovati jednome pismu mletačkog humanista Giovannija Bemba (1473-1545), Celije je prve prevodilačke korake napravio upravo u Halkondilovoj školi.¹⁵ Kao vodeći predavač grčkoga u drugoj polovici 15. st. ovaj rođeni Atenjanin preuzeo je katedru u Firenci g. 1475, da bi u podmakloj dobi objavio gramatički priručnik pod naslovom *Erotemata* (Milano, 1493). Poput prethodnika Manuela Hrisolore (1353-1415), Halkondil je odlučio pojednostaviti morfološko-sintaktičke paradigme, dok je u nastavi uglavnom posezao za primjerima iz Ksenofontova korpusa.¹⁶ Pored rukopisnih izdanja, na raspolaganju je imao samo dva tiskana prijevoda, *Kirupediju* i *Hijerona*, što iznova ukazuje na to kolike su poteškoće u to doba pratile poduku iz drugog klasičnog jezika. U takvim je, dakle, okolnostima Celije stekao humanističko obrazovanje i počeo vlastiti prevodilački rad.

¹³ Usp. P. B u r k e, n. dj. (10), 139.

¹⁴ Naime, pošto je 1470. započelo tiskanje grčkih izdanja, uz gramatičke priručnike najčešće su se tiskali Ezopovi, Heziodovi i Teokritovi spisi. Usp. Nigel W i l s o n, »'Utriusque linguae peritus': How Did One Learn Greek and Acquire the Texts?«, *Italy and the Classical Tradition. Language, Thought and Poetry 1300-1600*, ur. Carlo Caruso, Andrew Laird, Duckworth, London, 2009, 66.

¹⁵ Čitavo pismo objavio je Theodor M o m m s e n, »Autobiographie des Venezianer Giovanni Bembo«, *Sitzungsberichte der königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München* 1, 1861, 581-609. Za temeljit osvrt na podatke o Celiju koje zatječemo u Bembovoj korespondenciji usp. R e z a r, n. dj. (1).

¹⁶ Paul B o t l e y, *Learning Greek in Western Europe 1396-1529*, American Philosophical Society, Philadelphia, 2010, 35.

4. Celijevi prevodilački postupci

Jedini poznati rukopis Celijeva prijevoda *Anabaze* nastao je početkom 16. st., a od kraja 18. st. čuva se u Berlinu u knjižnici Staatsbibliothek zu Berlin, pod signaturom *Ms. Phillipps 1900* i pod naslovom *Xenophontis de Cyri expeditione libri VII, Coelio Michaele Gradio interprete*. Tekst obuhvaća 140 obrojčanih listova.¹⁷ Rukopis je čitak i uredan. Ne možemo reći je li riječ o autografu.

Celije u prijevodu zadržava Ksenofontovu jednostavnost i eleganciju. Ne prevodi doslovno niti proširuje tekst. Upotrebljava konstrukcije i imenske riječi koje su tipične za latinski, a ne postoje u grčkom, čime pokazuje da dobro poznaje mogućnosti izražavanja na latinskom. U izboru riječi može se primijetiti sklonost Ciceronu, što se vidi iz primjera koji slijede. Izraz *insidias tendere* (ἐπιβουλεύουι, *Xen. Anab.* I, 1, 3) posuđen je od Cicerona (*Rosc. Com.* 16, 46). U prijevodu *aegritudine confectus* za ἡσθένει (*Xen. Anab.* I, 1, 1) nalazi se imenica *aegritudo*, česta riječ u Ciceronovim filozofskim spisima. Izraz *terra marique* (καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν I, 1, 7) čest je kod Cicerona te kod povjesničara Tita Livija, Svetonija, Tacita i Amijana Marcelina; pojavljuje se i u Senekininim djelima, uključujući tragediju *Octavia*, no prvenstveno pripada jeziku rimske proze.¹⁸ Izraz *vitae exitus* (τελευτήν τοῦ βίου, *Xen. Anab.* I, 1, 1) nalazimo npr. kod Amijana Marcelina (19, 2, 4; 25, 10, 13) i kod Seneke (*Ep.* 8, 4). Izraz *aures habuit* (ὁ δὲ πείθεται, *Xen. Anab.* I, 1, 3) u rečenici *Tissaphernes Cyrum ad fratrem, quod ei insidias tendere vellet, detulit; qui quidem illi aures habuit* nalazi se kod Svetonija: *negavitque se delatoribus aures habere* (*Suet. Cal.* 15, 4). Iz navedenih primjera prepoznajemo Celijevu bliskost klasicima rimske proze, osobito Ciceronu i povjesničarima. Navodimo nekoliko odlomaka Ksenofontova teksta¹⁹ popraćenih Celijevim prijevodom koje smatramo reprezentativnima za Celijevu prevodilačku tehniku:

ἐν Μιλήτῳ δὲ Τισσαφέρνῃς προαισθόμενος τὰ αὐτὰ ταῦτα βουλευομένους ἀποστῆναι πρὸς Κῦρον, τοὺς μὲν αὐτῶν ἀπέκτεινε, τοὺς δ' ἐξέβαλεν. ὁ δὲ Κῦρος ὑπολαβὼν τοὺς φεύγοντας συλλέξας στράτευμα ἐπολιόρκει Μίλητον καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν καὶ ἐπειρᾶτο κατάγειν τοὺς ἐκπεπτωκότας, καὶ αὕτη αὖ ἄλλη πρόφασις ἦν αὐτῷ τοῦ ἀθροίσειν στράτευμα. (*Xen. Anab.* I, 1, 7)

Quum Tissaphernes his de rebus Miletum quoque deliberare ad Cyrumque desciscere velle cerneret, quumque Milesios alios interfecisset, alios eiecisset, Cyrus suscepris exulibus, ac manu coacta terra marique Miletum oppugnare

¹⁷ Kako je već opisano u D. M a r s h, n. dj. (4), 104.

¹⁸ http://perseus.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/showrest_?conc.6.2.68786.0.61.LatinAugust2012 (pristupljeno 1. 2. 2017).

¹⁹ Grčki tekst citiran je prema Loebovom izdanju: X e n o p h o n, *Anabasis*, Harvard University Press, Cambridge MA, London, England, revised edition 1998.

conarique exules reducere coepit; haec itaque ei occasio scribendorum militum erat oblata.

Celije ovdje spaja dvije Ksenofontove rečenice u jednu. Particip aorista προαισθόμενος preveden je vremenskom rečenicom *quum cerneret*, kojoj je paralelna druga vremenska rečenica s predikatima *interfecisset* i *ieicisset*. Ablativom apsolutnim *suscaeptis exulibus* Celije prevodi ὑπολαβῶν τοὺς φεύγοντας, particip aorista aktivnog i njegov direktni objekt; isto tako συλλέξας στρατεύμα prevodi ablativom apsolutnim *manu coacta*. Latinski jezik – za razliku od grčkog – svršenu radnju ne izražava aoristom nego perfektom, koji nema aktivni particip, te se Celije morao domisliti drugačijem rješenju za brojne grčke participe aorista. Inkohativni (ingresivni) imperfekt ἐπολιόρκει prevodi dvama glagolskim oblicima kojima naglašava da je radnja tek počinjala: *oppugnare coepit*. Particip perfekta aktivnog τοὺς ἐκπεπτωκότας prevodi imenicom *exules*. Latinski perfekt ne odgovara grčkom jer grčki označava trajno stanje kao posljedicu neke prethodne završene radnje, a latinski svršenu radnju, te grčkom participu bolje odgovara imenica »izbjeglice« nego »oni koji su pobjegli«. Uz πρόφασις («izlika, prilika») kod Ksenofonta nalazimo supstantivirani infinitiv τοῦ ἀθροίζειν s direktnim objektom στρατεύμα, što Celije prenosi u latinski pomoću zamjene gerunda gerundivom: *occasio scribendorum militum*.

Ἄμα δὲ τῇ ἡμέρᾳ συνελθόντες οἱ στρατηγοὶ ἐθαύμαζον ὅτι Κύρος οὔτε ἄλλον πέμπει σηματοῦντα ὅ τι χρὴ ποιεῖν οὔτε αὐτὸς φαίνοιτο. ἔδοξεν οὖν αὐτοῖς συσκευασαμένοις ἃ εἶχον καὶ ἐξοπλισαμένοις προϊέναι εἰς τὸ πρόσθεν, ἕως Κύρῳ συμμείξειαν. (Xen. *Anab.* II, 1, 2)

Postea quum primum illuxit, praefecti ducesque coeunt admirabundi, cur neque Cyrus, quid facto opus sit, significatum quinquam mitteret, neque ipsemet appareret. Visum est igitur ipsis instructis armisque prodire seque obvios Cyro dare. (fol. 23r)

Ἄμα τῇ ἡμέρᾳ (doslovno: »zajedno s danom«) Celije prevodi vremenskom rečenicom *postea quum primum illuxit*; pokušaj doslovnog prevođenja zvučao bi neprirodno u latinskom. Izrična rečenica (ὅτι... πέμπει... οὔτε... φαίνοιτο; »čudili su se da...«) postaje zavisno-upitna (*cur neque... mitteret, neque... appareret*; »čudili su se zašto...«). Celije je ponovno prisiljen nalaziti rješenja za particip aorista. Tako je kod izraza συνελθόντες (οἱ στρατηγοὶ) ἐθαύμαζον značenje participa aorista συνελθόντες, koji je atribut uz subjekt οἱ στρατηγοὶ, preneseno u latinski indikativom historijskog prezenta *coeunt*, a značenje glagola u imperfektu ἐθαύμαζον pridjevom *admirabundi*, atributom uz subjekt latinske rečenice. Iako inače nije sklon proširivanju izvornika, Celije u ovom primjeru οἱ στρατηγοὶ (»vođe«) prevodi kao *praefecti ducesque*. Ne inzistira na prevođenju čestica ako nemaju pravog ekvivalenta u latinskom: ne prevodi česticu δὲ, dok οὖν postaje *igitur*.

πολὸν δὲ καὶ σήσαμον καὶ μελίνην καὶ κέγχρον καὶ πυροὺς καὶ
κριθὰς φέρει. (Xen. *Anab.* I, 2, 22)

Multum sesami, panici, milii, tritici hordei que ferre solet. (fol. 5r)

Za svaku je žitaricu uporabljen latinski naziv: *sesamum* je odgovarajući prijevod za grčki σήσαμον («sezam»), *panicum* za μελίνη («bar», *Setaria italica* ili *Panicum italicum*), *milium* za κέγχρος («proso»), πυρός za *triticum* («pšenica») a *hordeum* za κριθή («ječam»). Ovaj primjer ilustrira opseg Celijeve vokabulara i temeljitost u traženju prijevodnih ekvivalenata. Pritom se mogao služiti tiskanim rječnicima (npr. rječnikom Giovannija Crastonea tiskanim 1478. u Milanu) ili rječnicima u rukopisu.²⁰

Moguće je da Dubrovčanin nije najbolje odabrao prijevodni ekvivalent u sljedećoj rečenici. Ksenofont navodi da Arkadanin Ksenija svetkuje svetkovinu zvanu Λύκαια, dok ju Celije poistovjećuje s rimskom svetkovinom Luperkalija:

ἐνταῦθ' ἔμεινεν ἡμέρας τρεῖς· ἐν αἷς Ξενίας ὁ Ἄρκας τὰ Λύκαια
ἔθυσε καὶ ἀγῶνα ἔθηγε· (Xen. *Anab.* I, 2, 10)

Quo temporis spacio Xenias Arcas Lupercalia sacra agit ac ludos. (fol. 3v)

Budući da spomenute svetkovine nisu osobito slične, možda je riječ o neuspjelu pokušaju kulturnog prevođenja motiviranu fonološkim i etimološkim podudarnostima.²¹ Ipak, s obzirom na prevodiočevu načitanost, vjerojatnije će biti da se Celije poveo za Livijevim tumačenjem u djelu *Ab urbe condita* (I, 5, 1-2),²² gdje rimski povjesničar objašnjava arkadsko porijeklo Luperkalija.

²⁰ V. N. W i l s o n, n. dj. (14), 63-64, 67.

²¹ Luperkalije su započinjale žrtvovanjem koze i psa, čiju bi krv svećenik razmazao nožem po čelima dvojice mladića i zatim obrisao vunom namočenom u mlijeko. Potom bi svećenici (*Luperci*) gotovo posve goli trčali gradom i udarali prolaznike bičevima od kozje kože. Vjerovalo se da ti udarci liječe žensku neplodnost. Prema: John R o b e r t s (ur.), *The Oxford Dictionary of the Classical World*, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. v. *Lupercalia*. Λύκαια su se svetkovala u Arkadiji u čast boga Zeusa i povezana su s vjerovanjem u vukodlake. Više u: Walter B u r k e r t, *Homo necans*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1997.

²² *Iam tum in Palatio monte Lupercal hoc fuisse ludicrum ferunt, et a Pallanteo, urbe Arcadica, Pallantium, dein Palatium montem appellatum; ibi Evandrum, qui ex eo genere Arcadum multis ante tempestatibus tenuerit loca, sollemne allatum ex Arcadia instituisse ut nudi iuvenes Lycaeam Pana venerantes per lusum atque lasciviam current, quem Romani deinde vocarunt Inuum.* (Liv. I, 5, 1-2)

5. Osobitosti grčkoga teksta

Celijev život, te samim time i njegova prevodilačka djelatnost, odvijaju se u vrijeme relativno slabe dostupnosti grčkih tekstova. Da bismo otkrili kojim se tiskanim izdanjem ili rukopisom *Anabaze* služio, usporedili smo Celijev prijevod s Ksenofontovim tekstom objavljenim u izdanjima koja su tiskali Filippo Giunta (Firenca, 1516) i Gian Francesco d'Asola, sin Andree Torresanija (tj. tiskara Alda Manuzia, Venecija, 1525)²³ te s kritičkim aparatom što ga je objavio E. C. Marchant u oksfordskom izdanju *Xenophontis opera omnia, tomus III: Expeditio Cyri*.²⁴

ἐντεῦθεν διέπλευσαν εἰς Λάμφακον, καὶ ἀπαντᾷ τῷ Ξενοφῶντι Εὐκλείδης μάντις Φλειάσιος ὁ Κλεαγόρου υἱὸς τοῦ τὰ ἐντοίχια ἐν Λυκείῳ γεγραφότος. (Xen. *Anab.*, VII, 8, 1)

Is illinc navigat Lampsacum. Cui quidem haruspex Euclides genere Phliasius ac Cleagorae filius occurrit, qui Cleagora scripserat in Lyceo insomnia. (fol. 138r)

Prijevod *insomnia*, »snovi«, nikako ne odgovara grčkom ἐντοίχια, »ono što je na zidu«, koje nalazimo u Loebovu izdanju, no Giunta i d'Asola imaju na tom mjestu ἐνύπνια; takvu lekciju, prema Marchantu, daje i *consensus codicum deteriorum*. Mjesto u kojem Loebovo izdanje donosi τριάκοντα (οὐ τριάκοντα μόνον ἀξίαν ταλάντων, Xen. *Anab.* VII, 7, 25) Celije prevodi *Quod quidem non solum L talentis...* (fol. 135r). Marchant u kritičkom aparatu ne navodi niti jedan rukopis koji bi odstupao od standardnog teksta, dok Giunta i d'Asola imaju πεντήκοντα, što navodi na zaključak da se Celije morao služiti nekim izvorom nepoznatim Marchantu. Međutim, daljnje provjere ne vode nas u tom smjeru.

Kod Celija tako nalazimo *Persa genere vir carus fidusque Cyro* (fol. 16r), koja u Loebovu izdanju glasi ἀνὴρ Πέρσης τῶν ἀμφὶ Κῦρον πιστῶν (Xen. *Anab.* I, 8, 1). Isti su tekst otisnuli Giunta i d'Asola, dok Marchant nudi ἀνὴρ Πέρσης τῶν ἀμφὶ Κῦρον χρηστός, a u kritičkom aparatu navodi πιστός (Venetus 511) te χρηστός C₁, πιστῶν C₂ (Parisinus 1640; C₁ manus prima, C₂ manus correctoris). Kako je Celije došao do *carus fidusque*? Kao što je već spomenuto, proširivanje i dodavanje nisu tehnike kojima se Celije često služi, a gore navedeni primjer u kojem οἱ στρατηγοὶ (»vođe«) postaju *praefecti ducesque* ne donosi veliku promjenu značenja: i *praefecti* i *duces* samo su vrste vođa, dok

²³ Izdanja navedena u D. M a r s h, n. dj. (4), 81-82. Giuntino izdanje: *Xenophontis Cyri pedias libri VIII etc.*, Florentiae, in aedibus Philippi Iuntae, 1516. Giuntina tiskara objavila je u prosincu 1527. još jedno izdanje: *Xenofontis (sic) omnia, quae extant*, Florentiae per haeredes Philippi Iuntae. D'Asolino izdanje: *Xenophontis omnia quae extant*, Venetiis, in aedibus Aldi, et Andreae Asulani soceri, 1525.

²⁴ *Xenophontis opera omnia, tomus III: Expeditio Cyri*, Oxonii, E typographeo Clarendoniano, 1904, pretpisak 1982.

je *carus fidusque* ne samo dodavanje nego i iznošenje Kirovih osobnih stavova, što bi savjestan prevodilac poput Celija teško umetnuo u tekst ničim izazvan. Na temelju Marchantova kritičkog aparata mogli bismo pretpostaviti da mu je na radnom stolu bio rukopis kao što je Parisinus 1640 (koji datira iz 14. st.), da je prevodilac uzeo u obzir i prvotni tekst i ispravak te da je pritom *χρηστός* pomalo nategnuto preveo kao *carus*.

U posljednjoj rečenici Druge knjige *Anabaze* (Xen. *Anab.* II, 6, 30) Giunta, d'Asola i *consensus codicum deteriorum* donose *τετραράκοντα*, dok Marchant, kao i Loebovo izdanje, na temelju boljih rukopisa imaju *πέντε και τριάκοντα*. Celije u svojem prijevodu donosi *quadrigenarios* (fol. 39v), čime bi se moglo potvrditi da se koristio tiskanim izdanjima, no prije konačnog zaključka trebalo bi razriješiti još jednu nedoumicu.

Ksenofontovu rečenicu ἦδη δὲ ἐν ὄρμῃ ὄντων ἅμα ἠλίω ἀνέχοντι ἦλθε Προκλῆς ὁ Τευθρανίας ἄρχων, γεγονώς ἀπὸ Δαμαράτου τοῦ Λάκωνος καὶ Γλοῦς ὁ Τάμω. (Xen. *Anab.* II, 1, 3) Celije prevodi *Iam ad iter capessendum paratis orto sole Procles Teuthranias princeps a Daramato Lacone constitutus venit unaque Glus et Alon* (fol. 23r).

Δαμαράτου nalazimo kod Marchanta, bez alternativnih čitanja u kritičkom aparatu, i u Loebovu izdanju. Giunta donosi *Δραμάτου*, d'Asola *Δαμαράτου*, te bismo mogli pretpostaviti da je Giuntino izdanje najvjerojatniji izvor, no i on i d'Asola tiskaju *Γλοῦς ὁ Ταμών*, a jasan i čitak rukopis latinskoga prijevoda ne ostavlja mjesta sumnji: u njemu piše *Glus et Alon*. Budući da među nama poznatim izvorima nema niti jednog koji bi na ovom mjestu spominjao nekog Alona, a istovremeno potaknuti ranije iznesenim nejasnoćama, suzdržat ćemo se od iznošenja konačnog suda o Celijevim tekstualnim izvorima.

6. Zaključak

Zbog jednostavna, a opet elegantna stila, ali i zbog zanimljivosti izvještaja o grčkoj ekspediciji na egzotičnom Istoku, Ksenofontova je *Anabaza* uživala veliku popularnost u stoljećima nakon autorove smrti. Djelo je bilo na cijeni još za druge sofistike, da bi se u doba humanizma nemali broj intelektualaca okušao u prevođenju Ksenofonta s grčkog na latinski. Smatramo da bi Celijev prijevod doživio znatan uspjeh među suvremenicima da nije ostao u rukopisu. Zazirući od doslovna prevođenja i ponavljanja uvijek istih gramatičkih rješenja, dubrovački je humanist pokazao da je uspješno savladao gramatiku grčkog jezika te da suvereno vlada finesama latinskog. Pitanje, međutim, kojim se predloškom, tj. kojom verzijom grčkog teksta prevodilac služio, ostaje i dalje otvoreno.